

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ЧЕРНІГІВЩИНА ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1658 рр. У СВІТЛІ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ЯНУША РАДЗІВІЛА

DOI: 10.5281/zenodo.4771939

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2021. СС BY 4.0

Події часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. проти Речі Посполитої на Чернігово-Сіверщині привертати й привертують увагу дослідників, але, тим не менш, рясніють «білими плямами». Однією з головних причин є брак джерел, про що ми не раз вели мову. Але, зрештою, наполегливі зусилля дослідників принесли свої плоди і картина подій потроху почала прояснятися. Так, побачила світ двотомна публікація кореспонденції литовського польного гетьмана, князя Януша Радзівіла¹, підготовлена колективом польських істориків (К. Бобятинський, П. Гаврон, К. Коссажецький, П. Кроль, А. А. Маєвський, Д. Мілевський, М. Нагельський). У першій частині було вміщено фундаментальний щоденник 1649–1653 рр., у якому фіксують усе, що відбувалося в таборі Я. Радзівіла і за його межами день у день. Цей щоденник, який зберігається в Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві (АГАД)², виявили ще у другій половині ХХ ст., але видрукований він нещодавно. Американські (Ф. Сисин) й українські (Ю. Мицик) дослідники використовували його ксерокопію та на її підставі здійснили ряд публікацій³. Щоправда, ми умовно окреслили його як «табірний щоденник», а польські колеги воліли назвати його «канцелярським». Оскільки т. 1 нам поки що недоступний, зосередимося на т. 2. Тут розміщені в основному листи князя Януша Радзівіла до різних осіб, датовані 1646–1655 рр., але є й листи до нього, написані королем Яном Казимиром, магнатами Ю. Лещинським, С. Любомирським, Богуславом Радзівілом, офіцерами його війська Х. Ганскопфом, В. Корфом, С. Павшею та ін. Серед них вирізняються листи Семена (Шимона) Яна Павші, ротмістра, потім полковника литовського війська. Він, напевно, мав білоруське коріння. На це, можливо, указує зокрема те, що серед його інформаторів був чорнобильський православний протопоп (на жаль, його ім'я не згадане). Якщо у листах високопоставлених осіб йшлося на-

¹ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Warszawa, 2019. Część 1. Diariusz kancelaryjny; Warszawa, 2020. Część 2. Listy. 301 c.

² АГАД, Ф. «Архів Радзівілів». Відділ VI. № 36.

³ Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmelnyckyj. *Harvard ukrainian studies*. December 1978. V. II. № 4 (тут було вміщено понад 10 листів Богдана Хмельницького). Нами надруковані документи про Звягельську битву 1649 р., а також стосовно Переяславської ради 1654 р.: Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. *На службі Клію*. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів, 2000. С. 176–189; Палкоунік Ілля Галота і Загальська битва 1649 р. у святле нових дакументау. *Спадчына*. 2002. С. 64–73; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2014. Т. 3 (1651–1654 рр.). № 113, 114, 117.

самперед про «високі матерії» (сейми, сеймики, міжнародну діяльність Речі Посполитої, податки тощо), то Я. Павша описує переважно хід боїв, дії повстанців, уміщує повністю чи уривками «конфесати» – протоколи допитів полонених і т. д. Саме в його кореспонденції знаходимо свідчення про Чернігівщину, і тут наводимо витяги з п'яти його листів. Два листи князя Януша та один його двоюрідного брата Богуслава Радзівіла пропонуємо у витягах під № 6, 7, 8. Майже всі ці наведені листи, виявлені в польських архівах, опубліковані вперше. Виняток становить лист № 6 від 13 липня 1651 р., у ньому Януш Радзівіл коротко описує битву під Ріпками, де загинув чернігівський полковник Мартин Небаба. Цей лист надрукував з низкою інших (всього 30) у 1859 р. польський історик Едвард Котлубай⁴. Хоча він був надрукований понад 150 років тому, і М. Небабі був присвячений ряд публікацій, але навіть у найповнішій його біографії пера О. Коваленка⁵ не згадують про важливу деталь життя його близьких. У битві під Ріпками, де поліг М. Небаба, у ворожий полон потрапив його синовець, тобто племінник, син сестри. Отже, у М. Небаби була рідна сестра, а її дорослий син бився проти загарбників поруч з дядьком і потрапив у полон (на жаль, нічого не відомо про його подальшу долю). У листі згадують і про взяття литовськими воюями понад десятка козацьких прапорів. Дійсно, у Ермітажі (Петербург) зберігають нині 14 цих прапорів, опис яких був оприлюднений Я. Ісаєвичем.

Згадані уривки, які наводимо нижче, проливають додаткове світло на події Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. українського народу на Чернігівщині.

* * *

№ 1

1649, листопада 28. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] ця селянська реbelieя не припиняється і чернь по-старому бунтує. А ці зрадники Небаба і Подобайло через цього Костирку бунтують і пускають такі чутки, що мир тільки до Василя (*мається на увазі свято св. Василя Великого, яке припадало на 11(1).01.1652 р.* – Ю.М., І. Т.), бо Хмельницький тільки з ляхами уклав перемир'я, а не з Литвою. Позавчора, 24 листопада, цей розбійник Костирка, напавши на село пана Корсака, назване Макановичі, яке від нас лежить у шести милях, замучив тамтешнього отамана через панські котли. [...] Також в Мозирі маємо безчесну черницю, яка ніскільки не зважаючи на свій духовний стан, переховувала цих розбійників, мозирських недобитків, у себе в монастирі. А надто писала до полковників чорнобильського [Михайла Панкевича] і київського [Антоня Ждановича], що нібито ми мали чинити їй великі кривди [...]».

(Korrespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 2. Listy. Warszawa, 2020. С. 91–92).

№ 2

1650, січня 20. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] радий був що тиждень доносити в. кн. мості що в цих краях діється, але мої посланці не можуть так швидко повертатися, бо від нашого табору до Києва 34 милі, до Любеча і Чернігова 32, до Овруча 18 [...]. Це гультайство, що було коло Любеча, Чернігова й Брагіна, усі пішли до Полтави, держави й. мості пана коронного хорунжого [Олександра Конєцпольського] і там знаходяться близько муравських шляхів і Путивля. Інші ж – коло Борзни, маєтності пана Вишля, і цей зрадник Костирка ще волочиться на Задніпрю. Біля Чернігова й Ніжина не більше 50 душ. У Чорнобилі нікого нема, всі вийшли до Києва. А з Овруча полковника Натальчича (*Йосип Натальчич, овруцький полковник у 1649 р. Пізніше був овруцьким сотником у 1649–1651 рр., отже інформація про*

⁴ Kotłubaj E. Zycie Janusza Radziwiłła. Wilno–Witebsk, 1859.

⁵ Коваленко О. Мартин Небаба. Полководці Війська Запорозького. Київ, 1998. С. 226–240.

вирок йому є недостовірним або до його виконання не дійшло – Ю.М., І. Т.) взято 16 січня і проведено до Києва, котрого не привели до Хмельницького. У Києві з наказу й. мості київський полковник Гришко Пішко (Григорій Пещенко, київський сотник у 1649 р., потім можливо був наказним полковником – Ю.М., І. Т.) наказав його стратити, бо він не стримував селянської сваволі. І тут, з Божої милості, біля Овруча вже не таке жорстоке це селянство. Сотника Малка Подобайло схопив і відіслав до Хмеля, а що далі сталося, ще не маю відомості. 14 січня принесено листи до Подобайла до Любеча, котрому їх віддали на хрестинах у одного міщанина. Там же вїт, узявши при ньому ці листи Хмельницького й читав собі, а коли його питав, що там гетьман пише, через цього сказав публічно, що нема нічого доброго. Там же наказав його схопити й жорстоко бив киями, кажучи йому: “Не розголошуй гетьманських секретів”. І в сильний мороз (?) послав його на саях до Чигирина. А щоб він не задихнувся, наказав вирізати віконце. Це діялося при моєму посланці. Коло Брагіна й Остроглядівич ще ці домашні гультяї волочаться, а коло Антонова мозирських є 20. Ці, що ховаються в лісах і по селах, чинять невелику шкоду [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 95–96).

№ 3

1650, лютого 19. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] Хмельницький 9 лютого прислав до Подобайла, любецького полковника, і до Небаби в Чернігів, щоб якнайшвидше, насушивши хліба й підкувавши коні, зразу після другого й. мості універсалу йшли до Гадяча й до Говтви. 11 числа Подобайло прислав сотника Грицька, щоб спорядив цих козачків з Брагіна й Остроглядівич і гнав до Любеча. За чим одні хочуть [битви], а другі очікують і не готуються. Яка цього причина, загал не знає. Однак посольство між собою нарікає, що Нечай і Окша, які не є під послушенством Хмельницького і мають при собі чимало свавільних, лежать на Орлі (притока Дніпра нижче Ворскли – Ю.М., І. Т.) і Кобиляку. І нібито цього боїться Хмельницький, щоб вони не пішли до Гадяча й через це наказав тим полкам готуватися [статі] на залогу. Про Чернігів доповідаю [...], що в цьому часу, у січні й лютому, Небаба добре укріпив Чернігів і обставив місто подвійними палями, а треті палі укріпив (?) піском і землею, і завжди велика обережність на воротах. Так кажуть, що нібито остерігається, щоб полк в. кн. мості, який є під щасливим командуванням в. кн. мості, не напав на Чернігів, бо, як мені доносять, має при собі великі скарби і в домі своєму має варту [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 97–99).

№ 4

1650, лютого 20. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] деякі жовніри вже й чати запускають в коронні села й уже під Чорнобиль бігають і біля Овруча пахолки кілька сіл пограбували [...] У Речиці ані хліба нема, і ані жодної речі [провіанту] [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 99–101).

№ 5

1650, квітня 9. – Мозир. – Уривок з листу ротмістра Семена Яна Павші до князя Януша Радзівіла.

«[...] Тут теж [Хмельницький] наказав чернігівському полковнику Небабі пильно перестерігати, щоб не допускав жодної сваволі. Але про це ніскільки не дбаючи, один сотник з Брагіна на ім'я Малько зібрав понад 300 цього гультяїства й тут недалеко від нас у чотирьох милях за Бабичами на Лубах розташувався й чатує. [...] Ці зрадники [...] Малько з Брагинщини і Б. Булавка з Мозира, зробивши свою роботу в Кожушках, бо єврея пограбували і двох селян, а третій мусив відкупитися й дати таляра. Після цього селяни зразу дали знати до Бабич,

що немала їхня купа волочиться по Лубнах [...] цей Булавка, де була його дружина [у Вербковичах], схопивши її побіг до човнів, рушили до Чорнобиля, бо там був Сідляр і цей Булавка там опинився. [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 101–103).

№ 6

1651, липня 13. – Табір під Любечем. – Уривок з листу князя Януша Радзівіла до великого гетьмана литовського Януша Кишки.

«[...] чернігівський полковник Небаба з понад десятком тисяч добірної кінноти для підмоги своїм вдарив з табору, який знаходився в п'яти милях під Ріпками. Хоча наші не сподівалися цього, однак були наготові, та з Божої милості отримав добру прочуханку, бо й сам на полі битви вважай усією старшиною загинув і кілька тисяч найкращого війська втратив. Його синовець потрапив у полон, і було взято понад десять прапорів. Отримавши такий успіх, я виступив кінно на другий день (бо через таку велику чату й битву наші були дуже потомлені й іти далі за неприятелем аж ніяк не могли) на неприятельський табір. Однак у ньому мене не дочекалися й усі наголову втекли до Чернігова й там укріпилися. [...] Для дуже потрібного війську відпочинку я став під Любечем, де, ніскільки не затримуючись, знову рушив далі [...].

Щоденно з їх таборів, котрих повно тут по лісах, приходять, бо їх це зненацька застало, що ані за Десну не можна піти, ані до Чернігова, але для їх розгрому треба багато піхоти [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 118–119).

№ 7

1650 р. – Уривок з листу князя Богуслава Радзівіла до Януша Радзівіла.

«[...] Тільки від неприятельських язиків, котрих маємо вдосталь, є вісті, що в. кн. м. значний полк, тобто якогось Небаби, розгромив [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 130).

№ 8

1653, серпня 28. – Уривок з листу князя Януша Радзівіла до коронних сенаторів.

«[...] І якби ж щасливо покінчити з містами Біла Церква, бодай би був чернігівський полковник Небаба з понад десятком тисяч добірної кінноти для підмоги своїм вдарив з табору, який розташований в п'яти милях під Ріпками. Хоча наші не сподівалися цього, однак були наготові та з Божої милості отримав добру прочуханку, бо й сам на полі битви вважай усією старшиною загинув і кілька тисяч найкращого війська втратив. Його синовець потрапив у полон, і було взято понад десять прапорів. Отримавши такий успіх, я виступив кінно на другий день (бо через таку велику чату й битву наші були дуже потомлені й іти далі за неприятелем аж ніяк не могли) на неприятельський табір. Однак у ньому мене не дочекалися й усі наголову втекли до Чернігова й там укріпилися. [...] Для дуже потрібного війську відпочинку я став під Любечем, де, ніскільки не затримуючись, знову рушив далі [...].

Щоденно з їх таборів, котрих повно тут по лісах, приходять, бо їх це зненацька застало, що ані за Десну не можна піти, ані до Чернігова, але для їх розгрому треба багато піхоти [...]».

(Korrespondencja wojskowa... С. 160).

Додатки:

№ 1

1651, березень. – Уривок з «конфесати» полоненого чорнобильського сотника Якова Половка.

«Конфесата чорнобильського сотника Якова Половка з Чорнобиля.

Про короля й. м. каже, що в них чути, ніби з усім посполитим рушенням вже мав вийти зі столиці.

Про коронних гетьманів каже, що вони почали війну, розгромили двох полковників і вирубали шість міст. Про литовського гетьмана (*Януша Радзівіла – Ю.М., І. Т.*) чутка, що йде потужним військом, а за ним йде посполите рушення; ще якусь іноземну землю затягнули, котрих велика потуга.

Про Хмельницького сказав, що він у Білій Церкві збирає полки, а орда обіцяла йому допомогти, бо тепер мають що робити. Про це ж козацька старшина між черню вголос говорить, що Хмельницький вже не покладається на себе, хоче покинути Україну, задумує піти на Запоріжжя, через що готують човни. Був у нього московський посол, передаючи від царя: якщо не поклонишся королю, нашому брату, тоді він з того боку з усією потугою, а ми з цього боку наступимо й тебе з Військом Запорозьким розгромимо.

Узявши відомість про розгром козацьких полковників, уся чернь з Любеча (*Łubera*), Прилук, Ляхович, Красного, Мени, Вишневещини, Ромен, Гадяча, Батурина, як кінний, так і піший, гуртом до Хмельницького пішли, бо всіх наголо погналі.

До Литви призначено Чернігівський і Ніжинський полки, над котрими полковниками Небаба і Подобайло, а на допомогу їм – Переяславський і Київський полки, над котрими полковники Гарасько [*Яцкевич*] і Антон [*Жданович*], який прийшов на місце Кричевського. Каже, що в Чернігівському й Ніжинському полках 30000 різних людей. У Переяславському старинних і дуже справних козаків 40000, а у Київському 30000 зібраної дружини, бо найкращі загинули з Кричевським. Усі ці хочуть іти до Чорнобиля й до Мозира, але мають чітку гетьманську заборону: тільки Дніпра пильнувати, далі не виходити. У Чернігові велика обережність. Однак козаки не сидять у місті, а найбільше їх над Дніпром на переправах і на всіх шляхах. У Любечі переписалася сотня любецьких міщан, котрі постійно стережуть місто, а козаки – по селах. У Чорнобилі чернець, котрий був домініканцем, збирає добровольців і вже має їх 500, а щодня прибуває їх все більше. Сам стоїть на фільварку в Лелійові, у милі від Чорнобиля. Але не тільки в Чорнобилі збирає це гультяйство, але й тут ближче. Відправив сотника, якогось Булавку, мозирянина, котрий також зібрав громаду, і коли наші стали в Бабичах, хотіли на них вдарити, але [наша] чата перешкодила їхнім замислам. Там же мають дві гармати, достатньо рушниць і пороху. Частина міщан зичлива, але далеко більше прихильні козакам і вже збунтувалися. До цього ченця часто приносять листи від Хмельницького й він про все постійно має відомості. У Горностайполі стоїть тільки сотня з Київського полку, більше козаків немає. Мозиряни Кисіль і Сідляр у п'яти милях від Чорнобиля під Горностаполем стоять, тримають свої сотні. Чернігівці думають потужно боронитися, якщо наше військо буде наступати, але тільки укріпившись у місті, не хочуть давати поля. У місті досить багато запасів провіанту й пороху. У цьому Чернігівському полку є низовці й кочівці – старовинні козаки, а седнівці й чернігівці – зібрана дружина. Якби опанувати Чорнобилем і переправою на Словечну від Чорнобиля, тоді будемо до Чернігова лісами йти, а Дніпро й Прип'ять у Домонтові переходити.

Між черню скрізь лунають голоси, що в Москві буде другий король з нащадків Стефана Баторія, котрому вся Русь хоче допомогти зайняти польський престол. Такі чутки Хмель наказав розпускати між черню й селянством. Цим хоче цей зрадник їх усілякими способами побунтувати, щоб вони підтримали його. Обіцяв Хмель здобути звиягу й шану, видно хоче всю Корону віддати йому в неволю, на грабежі. Але наша надія на Бога й на заступництво Пресвятої Діви, що його Сам Бог придушить і зітре його голову.

Хмельницький переписав своє військо, якого є понад 80000 добірної кінноти з добрими гарматами, а селян та різної черні 120000. Інші нараховують його війська з селянами 400000, а ще інші твердять, що має всього війська з селянами під 400000, рахуючи гмин на голову з селян. А хто до його війська з русинів не йшов, то він страчував таких, кажучи: ви уніати, а не християни, були б у мене в таборі. Це каже зрадник Хмельницький суворо й гостро. Посла короля й. м., кот-

рий їздив до нього, не вшанував при інших іноземних послах, кажуть, що він наказав йому відрубати голову. Покладається Хміль на своє військо з селян, також на татар, на хана Ислам-Гірея, з котрим присягнув на братство проти Польщі й знищення всієї Корони. Хан наказав у Татарії по всіх ордах закликати на посполите рушення, щоб усе, що живе, старий і молодий, рушало на війну проти Польщі. Велике військо татар веде в Україну, але теж прийшло з ним багато молдаван. Кажуть, що прийшло татар понад 200000, трохи їх кочує за Дністром, довідуючись, що діється в польському таборі.

Посилав він і до інших монархів, чинячи союзи, щоб ударити на Польщу. До Туреччини, щоб султан послав йому допомогу, бо якщо йому не допоможе, то в разі перемоги над поляками, буде воювати проти неї. Посилав і до Москви, обіцяючи їй повернути Сіверське й Чернігівське князівство, Смоленськ та інші землі. Також до Швеції, щоб вони не втратили щасливої okazji відносно Пруссії. Знову ж до [Георгія II] Ракоці, щоб ішов під Краків, і до інших, як от: Молдова й Валахія. Усі чекають, що буде з Польщею, дивлячись здалеку та будучи напоготові на прикордонні.

Коронне військо стягувалося до табору до короля й. м., чим далі, тим більше».

(Архів ранньомодерної української держави. Т. 4. Голінський М. (1648–1665). Ч. II (1650–1653). Київ, 2020. № 167. С. 173–175. Переклад з польської мови).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyetska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юрїївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyetska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 10 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко І. Чернігівщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції Януша Радзівіла. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 54–59. DOI: 10.5281/zenodo.4771939.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. Chernihivshchyna chasiv Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. u svitli korespondentsii Yanusha Radzivila [Chernihiv region during the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1658 in the light of Janusz Radziwill's correspondence]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 54–59. DOI: 10.5281/zenodo.4771939.